

DOI 10.33099/2618-1614-2021-16-3-52-56

УДК 305:316.354:355.1:378.147

Ю. Г. Корнійчук,*кандидат педагогічних наук, начальник кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, полковник,***Н. П. Лазуріна,***кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова,***І. М. Островська-Бугайчук,***кандидат педагогічних наук, викладач кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова*

Аналіз методологічної бази забезпечення впровадження гендерної рівності та формування гендерної компетентності в процесі підготовки фахівців сектору безпеки та оборони

Стаття присвячена аналізу методичних посібників з інтеграції гендерних підходів та формування гендерної компетентності в системі підготовки фахівців сектору безпеки та оборони. Розглянуто систему методологічних підходів до формування гендерної свідомості, подолання гендерних стереотипів та реалізації шляхів забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у секторі безпеки та оборони. Підкреслено важливість завдання, що стоїть перед викладачами закладів вищої військової освіти з формування гендерної компетентності в курсантів та курсанток для використання гендерного підходу під час виконання військово-професійних обов'язків.

Ключові слова: методологічна база впровадження гендерної рівності в секторі безпеки та оборони, гендерна компетентність, гендерно-орієнтований підхід, цілі та шляхи реалізації гендерної політики в секторі безпеки та оборони.

© Ю. Г. Корнійчук, Н. П. Лазуріна,
І. М. Островська-Бугайчук, 2021

Міжнародний досвід підтримання функціонування гендерної рівноваги доводить, що стабільність розвитку суспільства, дотримання фундаментальних прав людини та безпека держави тісно пов'язані з гендерною політикою. Формування відповідного національного механізму забезпечення гендерної рівності в нашій державі пов'язане зі світовими політичними процесами, міжнародними зобов'язаннями у процесі євроінтеграції та має суттєвий вплив на державно-суспільний розвиток. Тому політика гендерної рівності, шляхи й методи її реалізації в Збройних Силах України стали надзвичайно актуальною темою для широкого теоретичного обговорення та практичного впровадження у вищих військових закладах освіти.

У статті «Поняття “гендер” та законодавче забезпечення захисту гендерних прав на сучасному етапі розвитку Збройних Сил України», що вийшла друком у Варшавській технічній академії [1], ми провели аналіз міжнародної та національної нормативно-правової бази щодо забезпечення гендерної рівності у збройних силах. Цю статтю автори хотіли би присвятити аналізу існуючої методологічної бази, розробленої фахівцями з питань гендерної рівності, для формування гендерної компетентності під час навчання у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ).

Кожен дослідник, дослідниця проблематики впровадження гендерно орієнтованого підходу неодмінно зазначають необхідність формування гендерної компетентності ще під час навчання фаховій спеціальності й формування лідерських якостей військового професіонала. Найавторитетнішими іноземними фахівцями у сфері забезпечення гендерної рівності у збройних силах вважаються М. Бінкін, Є. Джексон, С. Єнлоу, Д. Мітчел, Д. Паркер, М. Растанд, М. Яновіц, Н. Луман, Г. Хакенен, Л. Мосіонжнік та ін.

Серед вітчизняних фахівців забезпечення функціонування принципів гендерної рівності в секторі безпеки та оборони слід назвати О. Стефанішину, І. Грицай, М. Костицького, К. Левченка, Т. Марценюка, В. Арнаутова, В. Лукічова, Т. Нікітюка, М. Колодій, С. Коляденка та ін.

Формування гендерної компетентності потребує поглибленого осмислення основоположних засад – категорій і термінів у сфері гендерної проблематики. Насамперед потрібно сформулювати осмислене розуміння таких понять, як гендерна рівність, гендерний стереотип, гендерна ідентичність тощо. Гендер створюється суспільством як модель жіночого й чоловічого, що визначає ролі та ієрархічне положення в суспільстві та його інститутах (політичній структурі, економіці, культурі й освіті, сімейних стосунках). Тому практично всі суспільствознавчі дисципліни в українських ВВНЗ сьогодні обов'язково містять теми, присвячені гендерним проблемам у тій чи іншій сфері суспільного життя.

Формування гендерної компетентності необхідно починати з формування гендерної свідомості, яка впливає

на поширення і підтримку соціальних та культурних стереотипів, норм і стандартів поведінки (ролей). Гендерні норми (ролі) і стереотипи підтримуються за допомогою різних соціальних і культурних механізмів, реалізуються в гендерних статусах, контролюють гендерні відмінності й водночас вибудовують ієрархію панування та володарювання. Отже, гендер сьогодні – це форма соціальної організації. Тому гендерна рівність, зазначає О. Стефанішина, повинна стати світоглядним фундаментом суспільного життя, тоді її принципи стануть придатними до реалізації в усіх сферах суспільного життя, зокрема у сфері безпеки та оборони. «Що дає гендерний підхід у секторі безпеки та оборони? Це дуже просто: підвищення довіри до Збройних Сил, Національної поліції, Національної гвардії, Служби Безпеки, інших силових структур; розширення можливостей щодо протидії негативному інформаційному впливу противника, іншим гібридним загрозам; подолання гендерних стереотипів, від яких страждають і жінки, і чоловіки; покращення соціальної та економічної інфраструктури для забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків; створення умов для більшої збалансованості між сімейним та професійним життям» [2, с. 2–3].

Це цитата зі вступу до посібника «Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів в систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України», який ми вважаємо цінним методичним посібником для викладачів закладів військової освіти, для організації та впровадження гендерно орієнтованого підходу в навчанні, формування гендерної компетентності.

У першому розділі «Гендерна рівність в секторі безпеки і оборони: стан, проблеми, перспективи» методичних рекомендацій зазначається важливість гендерної рівності для сектору безпеки та оборони України, підкреслюється необхідність подолання гендерних стереотипів у сучасних умовах, що стане також необхідною умовою для самореалізації особистості військовослужбовця.

Підкреслюється значення гендерного інтегрування як підходу врахування всіх можливих відмінностей між «чоловічим» та «жіночим» у всіх сферах суспільного життя. «Гендерне інтегрування допомагає використовувати людські ресурси більш повно з урахуванням впливів на жінок і чоловіків» [2, с. 17]. Гармонійно розвинена особистість, лідер-професіонал є нагальною потребою сектору безпеки та оборони України. У цьому аспекті гендерне інтегрування у Збройних силах забезпечуватиме професіоналізм та лідерські якості військових і водночас допоможе їм досягати найвищих щаблів кар'єрного розвитку. У подальшому це вплине на зміни моделей поведінки майбутніх поколінь, зміни у функціонуванні соціальних інститутів.

Автори рекомендують для ефективного впровадження гендерної рівності використовувати такі принципи: *визнання* – гендерна проблематика пронизує всю структуру навчального процесу; *різноманітність і взаємозв'язок* означають, що в процесі підготовки військовослужбовців

має бути охоплений кожен елемент взаємодії курсантів і курсанток; принцип *рівності* забезпечує рівні можливості й захист усім незалежно від статі й віку; принцип *справедливості* – умова рівності, яка забезпечить компенсацію нерівних можливостей і можливої дискримінації; принцип *розширення можливостей та інституцій* забезпечує надання всім широкого вибору самостійної діяльності, що підвищує впевненість у собі й у досягненні поставлених цілей; *участь і паритет, партнерство між статями* – це принципи, що наполягають на задіянні курсантів та курсанток як рівноправних партнерів у всі види діяльності, що водночас означає наділення їх і рівними можливостями в досягненні цілей; *соціальна справедливість* означає подолання гендерних стереотипів у розподілі благ та винагород за участь у спільній справі [2, с. 21–22].

Міжнародний досвід країн НАТО та їхніх партнерів доводить, що впровадження гендерної рівності в повсякденну діяльність військ тільки починається з інструкцій та розпоряджень, результати можливі лише в разі наполегливого спостереження та аналізу процесів гендерної інтеграції в усьому секторі безпеки та оборони. Так, спираючись на задокументований досвід, можна виокремити такі здобутки, як збільшення норм, а із часом узагалі усунення квоти на прийняття жінок до лав збройних сил, з одночасним контролем відбору й консультуванням кандидаток та організацій; розробка докладних інструкцій для керівництва всіх рівнів із запобігання гендерного насильства й дискримінації; створення організацій чи мереж внутрішнього контролю, які спостерігають за вирішенням гендерних питань, виявляють проблеми й надають рекомендації командуванню з їх урегулювання. Надзвичайно важливим є також створення умов для кар'єрного зростання в усіх структурах сектора безпеки та оборони (СБО), незалежно від статі, а виключно за творчим потенціалом і професійними якостями.

Заклади вищої військової освіти великою мірою відображають дію державної гендерної політики, тому вимагають посиленого освітянського потенціалу з високим рівнем гендерної компетентності. Упровадження засад гендерної рівності починається в закладах освіти не лише інформуванням про гендерну проблематику, а й формуванням навичок партнерської взаємодії, долаанням гендерних стереотипів і бар'єрів. Саме під час навчання починають переосмислюватися «чоловічі» й «жіночі» можливості в секторі безпеки та оборони з одночасним формуванням навичок гендерного підходу під час виконання своїх посадових обов'язків у військовому підрозділі.

У методичних рекомендаціях підкреслено: «В Україні основними цілями впровадження засад гендерної рівності в освітній процес закладів вищої освіти сектору безпеки і оборони можна вважати:

- підвищення рівня обізнаності та розуміння питань гендерної рівності та пов'язаних з ними понять, мови, положень норм міжнародного та вітчизняного законодавства;

- підтримка змін у поведінці та ставленні до гендерної рівності;
- зміцнення спроможності та організація процесів, необхідних для формування більш гендерно відповідальної організаційної культури;
- надання учасникам і учасницям процесу навичок, необхідних для належного забезпечення ефективної інтеграції питань гендерної рівності на всіх етапах циклу формування гендерної компетентності, тим самим розширюючи основні зусилля закладів вищої освіти та їх потенціалу для досягнення основних гендерних цілей;
- сприяння інтеграції питань гендерної рівності в освітні програми;
- сприяння популяризації гендерної рівності в секторі безпеки і оборони України» [2, с. 38–39].

У другому розділі методичних рекомендацій «Теоретичні та правові засади забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони» подана інформація про міжнародні та національні правові засади забезпечення гендерної рівності, дається визначення основним категоріям гендерної проблематики в їхньому історичному окресленні. Слушно зазначено, що гендерна рівність як європейська цінність є передумовою євроінтеграційних процесів в Україні. Виокремлена історична проблема цього напрямку соціального розвитку, яка полягає в тому, що соціальний і державний розвиток України розглядався дослідниками практично без урахування проблеми боротьби за рівність жінок. Звертається увага на необхідність розгляду в історії України періоду діяльності громадських діячів XIX століття, «які усвідомлювали потребу боротьби за рівноправність жінок як самостійну умову прогресивного розвитку суспільства». [2, с. 47–48]. Щодо сучасного етапу розвитку функціонування гендерної політики зазначено, що створена нормативно-правова база на основі міжнародних стандартів забезпечення гендерної рівності дає змогу успішно впроваджувати гендерну рівність у сектор безпеки та оборони, досягаючи таким чином стандартів НАТО. «Візія Генерального штабу Збройних Сил України щодо розвитку Збройних Сил України на найближчі 10 років передбачає одним із принципів, на яких базуються Збройні Сили України, гендерну рівність – забезпечення рівними можливостями, правами та обов'язками чоловіків та жінок під час проходження військової служби» [2, с. 72].

Надзвичайно корисним для викладачів ВВНЗ буде третій розділ методичних рекомендацій «Практичні питання забезпечення гендерної рівності в секторі безпеки і оборони», в якому подаються методи та інструменти забезпечення гендерної рівності, можливості їх застосування у розв'язанні проблематики гендерних відносин у силових структурах. Наприклад, використання методу гендерного аналізу дасть змогу обов'язково враховувати, що гендерна рівність – це не лише рівні права та обов'язки, а й рівні можливості доступу до державних гарантій усіх громадян. Гендерний аналіз призначений саме для всебічного аналізу характеристик і життєвого досвіду

різних соціально-демографічних і вікових груп жінок і чоловіків.

Але методи аналізу й забезпечення гендерної рівності кожен дослідник, дослідниця можуть вибирати самостійно, це залежить від практичних завдань. Методи гендерного аудиту і бюджетування допоможуть оцінити інституалізацію гендерної рівності за соціальними сферами та провести гендерно-орієнтоване оцінювання їхніх бюджетів. Метод підвищення рівня гендерної обізнаності обов'язково повинні використовувати викладачі суспільствознавчих дисциплін не лише для роз'яснення основних понять гендерно орієнтованого підходу, а й для ілюстрації: як зміни в суспільній свідомості впливають на зміни в соціальній дійсності. Наведені методи: гендерне оцінювання, гендерна статистика та показники, гендерний моніторинг та планування, трансформації інституцій – становлять дослідницький інструментарій упровадження й удосконалення гендерної рівності в усіх сферах суспільного буття. Підкреслимо лише, що всі вони надзвичайно ефективні у формуванні гендерної компетентності.

Проведений аналіз роботи існуючих інституцій із забезпечення гендерної рівності доводить, що державний інституційний механізм охоплює мережу існуючих та спеціально створених інститутів для узгодження інтересів і координації спільної діяльності різних соціальних груп на шляху реалізації гендерної політики. Окремо зазначимо, що військові заклади освіти, виконуючи завдання державної гендерної політики, включили у свої навчальні програми суспільствознавчих і гуманітарних дисциплін тематику гендерного спрямування й активно співпрацюють з іншими закладами освіти в системі підвищення кваліфікації особового складу, беруть участь у заходах з обміну досвідом з гендерних питань, у навчальних семінарах, конференціях, круглих столах.

Для запобігання гендерному насиллю та дискримінації в методичних рекомендаціях наголошується, що передусім суспільна поінформованість про гендерну політику – це найкращий спосіб запобігання та викоренення їх у всіх сферах суспільної діяльності. Під час обговорення проблем гендерної рівності треба розглядати весь комплекс проблем дискримінації: за ознакою статі, віку, етнічної належності, інвалідності, постраждалих у конфліктах чи хворих, низького соціально-економічного стану для всебічного аналізу перепон і можливостей реалізації державної гендерної політики. Зокрема, в методичних рекомендаціях окреслені питання жіночої служби в армії, подані рекомендації щодо аналізу та ідентифікації випадків дискримінації та насилля у Збройних силах [2, с. 96].

У четвертому розділі «Гендерне інтегрування в управлінських практиках сектору безпеки і оборони» зазначена важлива особливість упровадження гендерної рівності у СБО – системність взаємозв'язку та взаємодії управлінських процедур. Головним у практичній реалізації впровадження забезпечення рівності у військових підрозділах

є керівник/керівниця (з огляду на завдання нашого аналізу – викладач/викладачка): «...саме керівник/керівниця забезпечує створення сприятливого гендерно чутливого середовища, відповідає за професійне зростання підпорядкованого особового складу, за трансформацію цінностей підлеглих у напрямі відповідності нормам професійної/військово-професійної моралі, доброчесності, гендерної толерантності» [2, с. 113]. Системний підхід у впровадженні гендерної рівності у структури СБО надає можливості тісної взаємодії всіх елементів структури в процесі інтеграції гендерних аспектів у службову діяльність та освітній процес із висвітлення питань залучення жінок до служби, ролі та місця жінок у виконанні поставлених завдань, інформування щодо гендерної перспективи. Тому роль викладача/викладачки системи військової освіти полягає в реалізації стратегічно значущих завдань, визначених структурою СБО, а саме забезпеченні вимог щодо рівних прав та можливостей чоловіків і жінок. У розділі наводяться приклади напрямів управлінської діяльності з поліпшення (погіршення) гендерного середовища та зазначається загальний результат реалізації позитивних управлінських практик – включення гендерної перспективи у процес прийняття рішень та управління підрозділами на всіх рівнях та на всіх стадіях [2, с. 116–118].

Для забезпечення гендерної політики в управлінській діяльності рекомендується вводити посади радників, інструкторів з гендерних питань у структури СБО. Особливо зазначається, що саме досвід комунікації фахівців з гендерних питань із закладами вищої військової освіти, інституціями громадянського суспільства впливатиме на формування гендерної компетентності командного та викладацького складу [2, с. 120–124]. Тобто до обов'язків командирів військових підрозділів, крім фахової управлінської діяльності, сьогодні ще додаються вимоги гендерної компетентності для необхідного забезпечення гендерного компонента в управлінні підрозділом та його ефективного функціонування. Несприйняття чи навіть свідоме заперечення питань гендерної рівності командирами підрозділів можуть призвести до цілої низки конфліктів, що, у свою чергу, нашкодять процесам взаємодії та боездатності підрозділу. Тому будуть корисними рекомендації авторів методичних рекомендацій щодо напрямів гендерночутливих комунікацій та прикладів запобігання утиску й дискримінації на оперативному і тактичному рівнях [2, с. 140–148].

Особливо зазначено необхідність створення гендерночутливого середовища у специфічних умовах навчання у ВВНЗ. «Командирам та викладачам також необхідно враховувати, що важливим показником міжособистісних відносин в гендерночутливому середовищі є рівень згуртованості підрозділу, навчальної групи» [2, с. 150]. Тобто лідерські та моральні якості командирів, їхній особистий приклад управління підрозділом є основним засобом формування гендерночутливого середовища. «Шляхи реалізації рівних прав і можливостей жінок та

чоловіків у системі СБО мають бути у їх нерозривному зв'язку з нормами та цінностями професійної моралі та принципів етичної/доброчесної поведінки» [2, с. 156]. Окреслені основні напрями забезпечення прав людини та гендерної рівності у структурі СБО, що будуть необхідні в управлінській практиці на всіх рівнях [2, с. 161–168].

П'ятий розділ «Гендер в освітніх практиках сектору безпеки і оборони» безпосередньо призначений для допомоги командирам і викладачам ВВНЗ у формуванні гендерної компетентності в курсантів та курсанток. «Необхідність набуття гендерної компетентності є обов'язковим компонентом не лише з точки зору професійного розвитку і вдосконалення людини, а й з точки зору функціонування та її взаємодії з сучасним суспільством. Заклад вищої освіти сектору безпеки і оборони України є одним із основних інститутів соціалізації людини, тому існує необхідність включення в освітній процес основних знань з цієї сфери життя» [2, с. 192]. Подається докладний науковий аналіз категорії «гендерна компетентність» та її основних елементів [2, с. 192–194].

Важливою є запропонована авторами дидактика викладання гендерно орієнтованих курсів або тем у складі суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін. Автори методичних рекомендацій відзначають недостатньо ефективно використання ресурсів освітнього процесу у викладанні гендерно орієнтованого підходу. Попри включення гендерної тематики в навчальні програми та висвітлення різних рівнів цієї проблематики недостатньо враховується специфіка майбутньої професії та особливості її організаційної культури. Указується на спорадичність включення гендерних питань у навчальні дисципліни, а не їхній наскрізний тематичний взаємозв'язок по всіх суспільствознавчих та гуманітарних дисциплінах.

Корисною буде запропонована методика викладання гендерно орієнтованої проблематики. У зв'язку із загальними тенденціями інтеграції, навіть синергії навчальних дисциплін рекомендується спрямовувати освітній процес на переосмислення (рефлексію) усталених знань, їх поєднання з новою пошуковою проблематикою. Таким чином, викладачі будуть спрямовувати процес саморозвитку та самопізнання, формувати особистостей, фахівців, здатних до активної соціальної взаємодії та відповідальності. «Викладання гендерної проблематики орієнтує учасників освітнього процесу на уміння застосовувати гендерний підхід в аналізі конфліктних ситуацій, які можуть виникати як у професійній діяльності, так і у соціально-побутовій сфері, відстоювати власні права, уникаючи гендерної дискримінації, знаходити раціональні способи вирішення конфліктних ситуацій, пов'язаних з сексуальним насильством тощо» [2, с. 198].

Особливе навантаження та відповідальність покладається на викладачів циклу суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін, тому що саме вивчення цих наук формує світогляд майбутніх фахівців та фахівчинь сектору безпеки та оборони, сприяє усвідомленню ролі та місця військового професіонала у суспільстві, його

соціальних обов'язків та можливостей. У зв'язку із цим указується на важливість формування гендерної компетентності у викладачів ВВНЗ, наголошується на необхідності підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників з гендерно орієнтованого підходу на спеціально організованих спецкурсах. Компетентні викладачі зможуть не лише поінформувати курсантів про гендер, а й сформулювати певні переконання у світогляді щодо політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, культуру гендерної поведінки в суспільстві й у секторі безпеки та оборони зокрема.

Зазначимо, що методичні рекомендації можуть бути використані для самостійної підготовки або на спеціальних заняттях (курсах) з формування гендерної компетентності викладачами ВВНЗ. Крім ґрунтового методологічного підходу з інтеграції гендерних питань у систему підготовки фахівців та функціонування СБО, методичні рекомендації надають також широкий перелік наукової та довідкової літератури й інформаційних джерел з гендерної проблематики. Надзвичайно корисними під час проведення занять практичного спрямування для командирів та викладачів ВВНЗ стануть матеріали додатків.

Ще одним методичним посібником, яким варто скористатись у процесі підготовки фахівців СБО, є «Путівник гендерної інтеграції у Збройних Силах України» [3], розроблений з метою нарощування потенціалу гендерного орієнтованого підходу в повсякденній діяльності СБО і спрямований від формування ширшої бази знань до розвитку навичок і методів використання отриманих знань у процесі виконання своїх посадових обов'язків. Путівник містить конкретний інструментарій (опитувальники, ситуації для обговорення, вправи, тести) для впровадження гендерного підходу у навчанні та професійній діяльності.

Для теоретичної підготовки з історії гендерної проблематики: її правового оформлення, аналізу впливу на суспільні трансформаційні процеси, складання тематики або окремих курсів з гендерних проблем, радимо скористатися конспектом лекцій «Гендерний розвиток у суспільстві» [4]. Автори посібника розробили тематику для викладання основ гендерної рівності, її впливу на зміни в суспільних процесах у пострадянських країнах Європи, виклали інтеграційні гендерні підходи в культурі міжстатевих відносин.

Ґрунтовний аналіз забезпечення гендерної рівності у СБО проведений у монографії «Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія» [5]. Авторка Ірина Грицай здійснює науковий та методологічний аналіз принципу гендерної рівності, наводить загальну характеристику нормативно-правової та інституційної складових механізму забезпечення принципу гендерної рівності в Україні. Важливим, з огляду на наше завдання, є проведений у монографії

аналіз питань гендерної політики в Україні, забезпечення принципу гендерної рівності в парламенті та збройних силах.

На останок треба додати, що всі посібники, призначені для методичної допомоги викладачам суспільствознавчих та гуманітарних дисциплін, мають ґрунтовний перелік літературних та інформаційних джерел з гендерної проблематики, доповнені глосаріями чи додатками з практичними завданнями.

Висновок. Державна гендерна політика спрямована на впровадження гендерної рівності в усі сфери суспільного життя, тому відхід від стереотипів патріархального життя є сучасною потребою запровадження демократичних цінностей і гармонійного розвитку кожної особистості. Підготовлена українськими та іноземними фахівцями з гендерних питань методологічна база забезпечення гендерної рівності та формування гендерної компетентності в секторі безпеки та оборони дає змогу успішно враховувати наскрізність гендерного компонента для розуміння проблематики та шляхів реалізації гендерної політики в навчальному процесі закладів вищої освіти СБО. Виконання завдання із запровадження гендерної рівності та формування гендерної компетентності ще під час навчання у ВВНЗ дасть можливість підготувати фахівців і фахівчинь з управління військовими підрозділами, які будуть здатні стати носіями демократичних перетворень у державі та вагомими ресурсами підвищення ефективності структур сектору безпеки та оборони України.

Перелік літератури

1. Korniiuchuk Yu. The Concept of Gender and Legislative Support of Gender Rights Protection at the Current Stage of the Armed Forces of Ukraine Development [Електронний ресурс] / Yu. Korniiuchuk, I. Ostrovska-Buhaichuk, N. Lazurina // *Nowoczesne Systemy Zarządzania = Modern Management Systems*. – 2020. – № 15 (1). – P. 31–44. – Режим доступу : <https://doi.org/10.37055/nsz/132716>.

2. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів в систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України / [Катерина Левченко (гол. ред. кол.), Олена Волобуєва, Алла В'яткіна, Світлана Ганаба та ін.]. – Київ : ФОП Клименко Ю. Я., 2021. – 297 с.

3. Путівник гендерної інтеграції у Збройних Силах України. Формування гендерної компетентності військового професіонала [Електронний ресурс] / укладачі В. Арнаутова, В. Лукічов, Т. Нікітюк ; Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЕ) ; Міністерство оборони України // OSCE public website. – Режим доступу : <https://www.osce.org/files/f/documents/4/8/479044.pdf>.

4. Гендерний розвиток у суспільстві : конспекти лекцій. / наук. ред.-упоряд. С. П. Юдіна ; відп. ред. К. М. Левківський. – 2-ге вид. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2005. – 351 с.

5. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика : монографія / І. О. Грицай. – К. : Хай-Тек Прес, 2018. – 560 с.